

21-amaliy mashg'ulot: Ayirish va bo'lishning ta'rifi. Nolga bo'lishning mumkin emasligi. Qoldikli bo'lish.

Amaliy mashg'ulotining rejasi:

1. Ayirish va bo'lishning ta'rifi.
2. Nolga bo'lishning mumkin emasligi.
3. Qoldikli bo'lish.

Ayirish amalining ta'rifi va xossalari. Aytaylik, bizga ikkita qo'shiluvchining yig'indisi a va qo'shiluvchilardan biri b berilgan holda ikkinchi qo'shiluvchini topish talab qilinsin. Demak, shunday x sonini topish kerakki, bunda $a = b + x$ bo'lsin.

1-ta'rif. Berilgan a sonda b sonni **ayirish** deb, b ga qo'shganda a hosil bo'ladigan x sonni topishga aytiladi.

Bunda: a — kamayuvchi, b — ayiriluvchi; x — ayirma deb yuritiladi va $x = a - b$ ko'rinishda yoziladi.

Ta'rifdan ko'rinadiki, kamayuvchi ayiriluvchi bilan ayirmaning yig'indisidan iborat bo'ladi. Demak, $a - b = x \Rightarrow a = b + x$. Bundan ko'rinadiki, kamayuvchi ayiriluvchidan katta bo'ladi, ya'ni $a > b$. Nomanfiy butun sonlar to'plamida kamayuvchi ayiriluvchidan katta yoki unga teng bo'lgan holdagina ayirish amali aniqlangan bo'ladi. Ya'ni $a \geq b$ bo'lgan holda $a - b$ ayirma mavjud bo'ladi.

Ayirish amali quyidagi xossalarga ega:

1°. Agar ikki sonning ayirmasiga ayiriluvchi qo'shilsa, kamayuvchi hosil bo'ladi, ya'ni $a - b = c$ bo'lsa, $a = b + c$ bo'ladi.

Isbot. Ta'rifga asosan $a = b + c$ yoki $c + b = a$. Lekin

$$c = a - b \Rightarrow c + b = (a - b) + b = a.$$

2°. Agar ikki son yig'indisidan qo'shuvchilardan biri ayirilsa, ikkinchi qo'shiluvchi hosil bo'ladi, ya'ni

$$(\forall a, b \in \mathbb{N})[(a + b) - b = a].$$

3°. Berilgan songa ikki sonning ayirmasini qo'shish uchun kamayuvchini qo'shib, ayiriluvchini ayirish kifoya, ya'ni

$$(\forall a, b, c \in \mathbb{N})[a + (b - c) = (a + b) - c].$$

4°. Berilgan sonda yig'indini ayirish uchun bu sonda qo'shiluvchilarni birin-ketin ayirish kifoya, ya'ni

$$(\forall a, b, c \in \mathbb{N})[(a - (b + c)) = a - b - c].$$

5°. Berilgan sonda ayirmani ayirish uchun kamayuvchini ayirib, ayiriluvchini qo'shish kifoya, ya'ni

$$(\forall a, b, c \in \mathbb{N})[a - (b - c) = (a - b) + c].$$

Natural sonlarni bo'lish ta'rifi va xossalari.

2-ta'rif. Ikki ko'paytuvchining ko'paytmasi va bir ko'paytuvchi berilgan holda ikkinchi ko'paytuvchini topish amali bo'lish amali deyiladi.

Bunda berilgan ko'paytmani ifodalovchi son — *bo'linuvchi*, berilgan ko'paytuvchi — *bo'luvchi*, izlanayotgan ko'paytuvchi — *bo'linma* deyiladi.

Agar a — ko'paytma, b — berilgan ko'paytuvchi, c — izlanayotgan ko'paytuvchi bo'lsa, u bo'lish amali yordamida $\frac{a}{b} = c$ yoki $b = c$ ko'rinishda belgilanadi. Ta'rifdan ko'rinadiki, bo'lish amali ko'paytirish amaliga teskari amal ekan.

Bo'lishamali bir qiymatlidir. Masalan, a) $9:3=3$; b) $21:7=3$; d) $111:3=37$.

Bo'lish amali quyidagi xossalarga ega.

1°. *Ko'paytmani noldan farqli biror songa bo'lish uchun ko'paytuvchilardan birini shu songa bo'lish kifoya, ya'ni $(a \cdot b):c = (a:c)b$, bunda $a:c$ bo'ladi, ya'ni a soniga butun marta bo'linadi.*

Isbot. $(a \cdot b) : c = x$ desak, $a \cdot b = c \cdot x$. Lekin, $(a : b) \cdot c = x$ bo'ladi.

U holda $(a : c) \cdot cb = cx \Rightarrow (a : c) \cdot b = x \Rightarrow (a : c) \cdot b = (ab) : c$ bo'ladi.

2°. *Biror sonni ikki sonning bo'linmasiga ko'paytirish uchun shu sonni bo'linuvchiga ko'paytirish va hosil bo'lgan ko'paytmani bo'luvchiga bo'lish kifoya, ya'ni $(\forall a, b, c \in \mathbb{N})[a(b:c) = (ab):c]$.*

Isbot. $a \cdot (b : c) = x$ bo'lsin.

Tenglikning ikkala tomonini c ga ko'paytirsak, $a \cdot (b : c) \cdot c = xc$ bo'ladi.

Lekin $(b : c) \cdot c = b$ bo'ladi. Bundan $ab = xc$. U holda ta'rifga asosan $(ab) : c = x$ bo'ladi. Demak, $(ab) : c = a \cdot (b : c)$.

3°. $(\forall a, b, c \in \mathbb{N})[a : (b \cdot c) = (a : b) : c = (a : c) : b]$.

Isbot. $a(b : c) = x$ desak, $a = bc \cdot x$ bo'ladi. Tenglikning ikkala tomonini b ga bo'lsak $a:b = c \cdot x$ bo'ladi. U holda bo'lish ta'rifga asosan $(a:b):c = x$ bo'ladi.

Demak, $(a:b):c = (a:c):b$ bo'ladi.

4°. $(\forall a, b, c \in \mathbb{N})[a : (b : c) = ac : b]$.

Isbot. $a(b : c) = x$ desak, $a = (b : c) \cdot x$ bo'ladi. U holda tenglikning ikkala tomonini c ga ko'paytirsak, $a \cdot c = [(b : c) \cdot c] \cdot x$ bo'ladi. Bunda $(b : c) \cdot c = b$ ekanligidan $a \cdot c = b \cdot x$ bo'ladi. Bundan $(a \cdot c) : b = x$ bo'ladi. Demak, $a(b : c) = (ac) : b$.

5°. $(\forall a, b \in \mathbb{N}_0, c \in \mathbb{N})(a : c \wedge b : c) \Rightarrow [(a + b) : c = a : c + b : c]$.

Isbot. $(a + b) : c = x$ bo'lsin. U holda $a = (a : c) \cdot c$ va $b = (b : c) \cdot c$. Bundan $(a : c) \cdot c + (b : c) \cdot c = cx$ yoki $[(a : c) + (b : c)] : c = cx$ yoki $a:c + b:c = x$. Bundan $a : c + b : c = (a + b) : c$ bo'ladi.

6°. $(\forall a, b \in \mathbb{N}_0, \forall c \in \mathbb{N})(a : c \wedge a : b : c) \Rightarrow (a - b) : c = a : c - b : c$.

Isbot. $(a - b) : c = x$ desak, $a - b = cx$ bo'ladi. $a = (a : c) \cdot c$ va $b = (b : c) \cdot c$ desak, $(a : c) \cdot c - (b : c) \cdot c = cx$, bundan $[(a : c) - (b : c)] : c = cx$. U holda tenglikning ikkala tomonini c ga bo'lsak, $a : c - b : c = x$. Demak, $a : c - b : c = (a - b) : c$.

Nazorat uchun savollar

1. Ayirish va bo'lishning ta'riflarini ayting.

2. Sonni nolga bo'lib bo'lmasligini tushuntiring.
3. Qachon qoldiqli bo'lish bajariladi?